

УДК 658.009.12(477)+339.562

Лупак Р.Л.

*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економіки**Львівського торговельно-економічного університету*

ЗАСОБИ ТА ОБ'ЄКТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗМІЦНЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ВІТЧИЗНЯНИХ ПІДПРИЄМСТВ НА ВНУТРІШНЬОМУ РИНКУ УКРАЇНИ

MEANS AND OBJECTS OF THE STATE POLICY OF STRENGTHENING THE COMPETITIVENESS OF DOMESTIC ENTERPRISES IN THE DOMESTIC MARKET OF UKRAINE

АНОТАЦІЯ

Зроблено припущення та доведено, що інтегральний зміст тенденцій у народному господарстві може вдало враховуватися у рівні конкурентоспроможності суб'єктів реального сектора економіки, а це дає змогу сформувати умови для розв'язання низки критичних проблем, зокрема зменшення імпортозалежності та забезпечення економічної безпеки держави. Визначено засоби та об'єкти державної політики зміцнення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, що в сукупності являють загальну структуру управлінських рішень органів виконавчої влади на регіональному та місцевому рівнях стосовно витіснення з внутрішнього ринку імпортованих товарів. У структурі таких рішень виділено фінансово-інвестиційний, управлінський, імпортозахисний, інтелектуально-кадровий, маркетингово-логістичний, товарний, техніко-технологічний характер. Навколо окремих характеристик досліджуваної політики обрано інструменти її реалізації, що дало змогу згрупувати перелік необхідних регуляторних засобів зміцнення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на внутрішньому ринку України.

Ключові слова: конкурентоспроможність підприємства, державна політика, імпортозаміщення, внутрішній ринок, управління.

АННОТАЦИЯ

Сделано предположение и доказано, что интегральное содержание тенденций в народном хозяйстве может удачно учитываться в уровне конкурентоспособности субъектов реального сектора экономики, что позволяет сформировать условия для решения ряда критических проблем, в частности уменьшения импортозависимости и обеспечения экономической безопасности государства. Определены средства и объекты государственной политики укрепления конкурентоспособности отечественных предприятий, которые в совокупности представляют общую структуру управленческих решений органов исполнительной власти на региональном и местном уровнях относительно вытеснения с внутреннего рынка импортных товаров. В структуре таких решений выделен финансово-инвестиционный, управленческий, импортнозащитный, интеллектуально-кадровый, маркетингово-логистический, товарный, технико-технологический характер. Вокруг отдельных характеристик исследуемой политики избраны инструменты ее реализации, что позволило сгруппировать перечень необходимых регуляторных средств укрепления конкурентоспособности отечественных предприятий на внутреннем рынке Украины.

Ключевые слова: конкурентоспособность предприятия, государственная политика, импортозамещение, внутренний рынок, управление.

ANNOTATION

It is suggested and suggested that the integral content of trends in the national economy can be successfully taken into account in the level of competitiveness of the subjects of the real sector of the economy, which allows to form conditions for solving a number of critical problems, in particular, to reduce import dependence and ensure the economic security of the state. The defined

of means and objects of the state policy of strengthening the competitiveness of domestic enterprises, which together represent the general structure of administrative decisions of the executive authorities at the regional and local levels regarding the displacement of the domestic market of imported goods. The structure of such decisions is allocated financial-investment, managerial, import protection, intellectual-personnel, marketing-logistic, commodity, techno-technological character. Around the separate characteristics of the investigated policy, the selected tools of its implementation, which allowed to group the list of necessary regulatory tools to strengthen the competitiveness of domestic enterprises in the domestic market of Ukraine.

Keywords: enterprise competitiveness, state policy, import substitution, internal market, management.

Постановка проблеми. Існує безліч параметрів, за якими можна надати характеристики національній економіці, а отже, дійти висновку про поступ у державі малого і середнього бізнесу, якість інфраструктури підтримки підприємництва, інтенсивність впровадження нових технологій у бізнесі, обсяги залучених внутрішніх і зовнішніх інвестицій у підприємницькі проекти та ін. Припускаємо, що інтегральний зміст таких тенденцій може вдало враховуватися у рівні конкурентоспроможності суб'єктів реального сектора економіки, а його підвищення розглядати як пріоритетне стратегічне завдання органів державної влади. Підтвердженням цього стануть можливі результати, які вдасться досягнути у вирішенні такого завдання – одні з них такі, як підвищення інвестиційної привабливості економіки, досягнення високої якості у формуванні регуляторного середовища, забезпечення належного розвитку інфраструктури, створення ефективних високотехнологічних та наукомістких бізнес-об'єктів, активізація інноваційної діяльності підприємств. Очевидно, що такі досягнення в економіці дають змогу сформувати умови для розв'язання низки критичних проблем, зокрема зменшення імпортозалежності та забезпечення економічної безпеки держави. У підсумку можна стверджувати, що діяльність владних інституційних структур повинна бути спрямована на посилення конкурентних позицій суб'єктів реального сектора економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В економічній літературі існує значна кількість науково обґрунтованих припущень щодо

раціональної побудови моделі та підбору засобів посилення конкурентних позицій суб'єктів реального сектора економіки. Так, автори праці [1, с. 27-28] виділяють такі складники (напрями, сфери) забезпечення конкурентоспроможності підприємства, як маркетинговий, фінансово-інвестиційний, матеріально-технічний, інноваційний, інтелектуально-кадровий, логістичний та соціальний. Відповідно, визначають широкий масштаб функціональних сфер діяльності підприємства, за якими необхідно якісно формувати конкурентні переваги. Такої ж думки дотримується й інша група науковців [2, с. 263-275], які виокремлюють такі складники конкурентоспроможності підприємства, як фінансовий, трудовий, маркетинговий, організаційний, технологічний та інноваційний, тобто вбачають у процесі посилення конкурентних позицій формування у підприємства прямої залежності від ресурсного забезпечення та якості управління ним.

Безсумнівно, що ресурси є базовою основою забезпечення конкурентоспроможності підприємства, втім, значний вплив має й зовнішнє (конкурентне) середовище. Зокрема, це чинники макроекономічного (надійність банківської системи, рівень інфляції, відсоткові ставки банківських кредитів, валютний курс, відсоткові митні ставки) [3, с. 30-34], ринкового (покупці, постачальники, конкуренти, товари-замінники, наявність конкуренції) [4, с. 52-55], інституціонального (якість законодавчої бази, політична ситуація, розміщення виробничих сил, концентрація виробництва) [5, с. 77-90], соціального (добробут, освіченість, захворюваність, народжуваність, національні цінності та традиції, культурний розвиток населення) [6, с. 35-40] характеру. Попри це значна кількість науковців [7-10] посилення конкурентних позицій підприємств пов'язують із зовнішнім середовищем лише частково й основний акцент роблять на ефективності реалізації цінової, збутової та сервісної політики, при цьому виділяючи й такого типу складники конкурентоспроможності підприємства.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Державна політика імпортозаміщення в Україні здебільшого реалізується через прийняття певних нормативних постанов, що обмежують ввіз чи збільшують вартість митного оформлення імпортованих товарів. Жодним чином не підтримуються внутрішні товаровиробники, продукція яких здатна конкурувати з імпортованими аналогами та все більший має попит на вітчизняному споживчому ринку. Вбачаємо актуальним завданням для органів державного управління здійснити раціональний пошук засобів та обрати об'єкти, що становитимуть концептуальну основу політики підтримки виробників вітчизняної продукції в процесах зміцнення конкурентоспроможності.

Мета статті полягає у науковому обґрунтуванні засобів та об'єктів державної політики

зміцнення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на внутрішньому ринку України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пропри напрями та інструменти державної політики зміцнення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств важливо чітко визначитися із засобами та об'єктами регулювання, що в сукупності представлятимуть загальну структуру управлінських рішень органів виконавчої влади на регіональному та місцевому рівнях стосовно витіснення з внутрішнього ринку імпортованих товарів (рис. 1).

Вважаємо, що зусилля органів державної влади насамперед повинні бути сконцентровані в напрямі фінансово-інвестиційного зміцнення конкурентних позицій вітчизняних підприємств. Зокрема, цього можна досягнути завдяки ініціюванню ними створення регіональних і місцевих інвестиційно-інноваційних кластерів, що дасть змогу суттєво полегшити національним виробникам пошук джерел капіталізації системи нагромадження фінансово-інвестиційного забезпечення інноваційного розвитку.

Конкурентоспроможність виробників вітчизняної продукції багато в чому визначається обсягами капітальних вкладень, за рахунок яких удається сформуванню необхідних обсягів активів. Як свідчить світовий досвід бізнесу, капіталізація не лише є необхідною для підприємств, які намагаються конкурувати на ринку, а й повинна впроваджуватися ними постійно для підтримки належного рівня життєдіяльності. Зокрема, ці завдання суб'єкти господарської діяльності можуть вирішити через формування внутрішніх стандартів управління грошовими потоками, реалізацію інвестиційних програм залучення коштів, системне впровадження нововведень та ін.

Окрім внутрішніх джерел, підприємствам для зміцнення конкурентоспроможності слід використовувати зовнішні, передусім посилити співробітництво із суб'єктами фінансово-ресурсного та інвестиційного забезпечення. За таких обставин органам влади необхідно активізувати діяльність із дерегуляції комерційної господарської діяльності, зокрема інвестиційної діяльності (створити спеціальні Інтернет-портали для отримання відгуків, ведення діалогу з представниками бізнесу), підготовки та промоції перспективних інвестиційних проектів (створити та започаткувати діяльність державно-комунально-приватних центрів інвестиційного розвитку), створення нових та підтримки діючих суб'єктів інвестиційної інфраструктури та інвестиційного посередництва (зобов'язавши любівати інтереси вітчизняних підприємств під час реалізації бюджетних програм).

Звернімо увагу на те, що на локальному рівні суб'єкти реального сектора економіки зіштовхуються з низкою перешкод, у т. ч. із низьким рівнем розвитку ринкової, функціональної, соціальної та іншої інфраструктури.

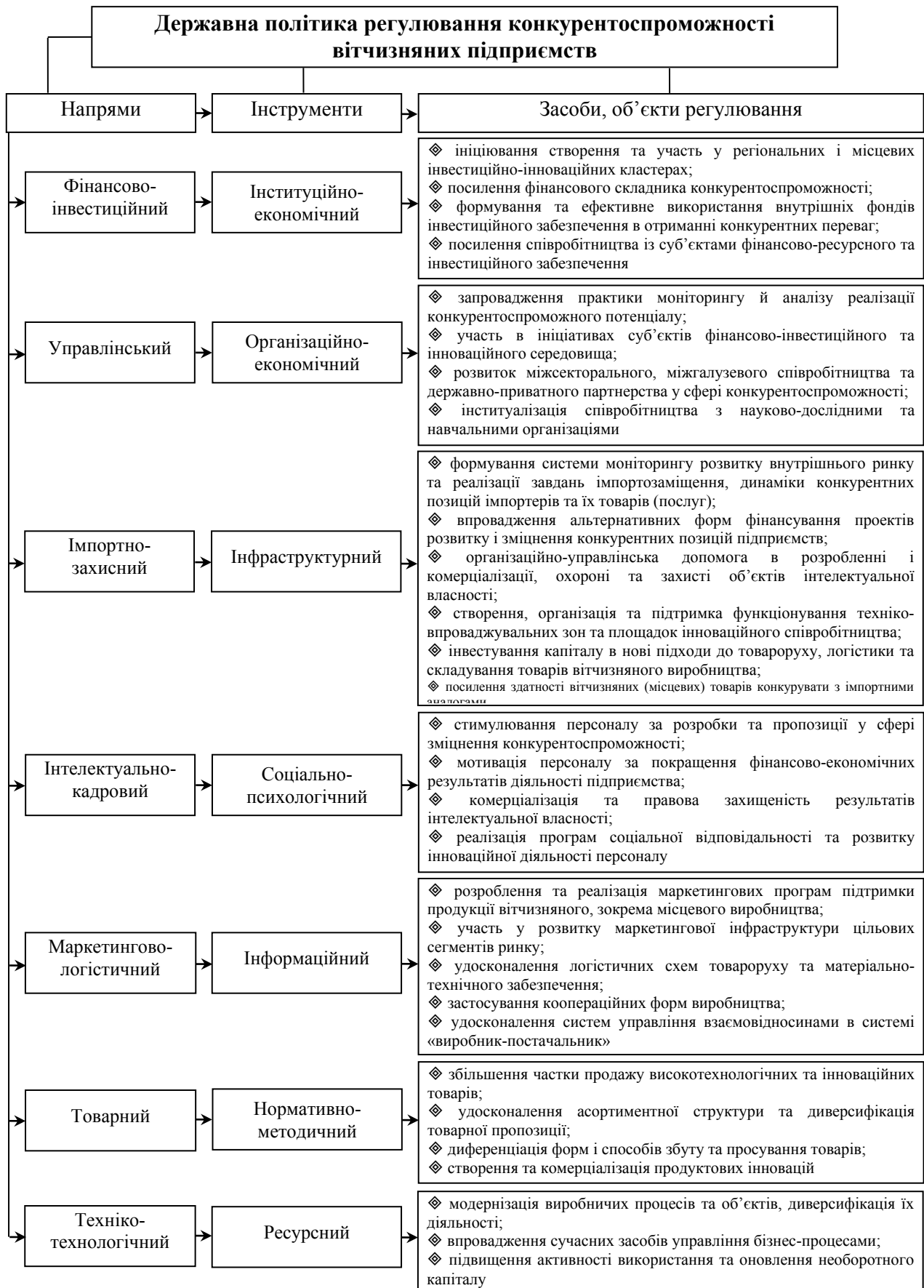

Рис. 1. Напрями, інструменти та засоби державної політики зміцнення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на внутрішньому ринку України (авторська розробка)

Отже, важливою є їх участь у підготовці та реалізації проектів щодо забезпечення соціально-економічного розвитку територій діяльності, зокрема шляхом налагодження взаємозв'язків із суб'єктами фінансово-інвестиційного та інноваційного середовища, які співпрацюють у такій сфері з державними та відомчими структурами. Це дасть змогу істотно поліпшити відносини з місцевим населенням, сформувати для них нові послуги, які нездатні будуть надавати підприємства-імпортери, й у підсумку розширити місткість ринку та власну частку на ньому.

Посилення конкуренції на внутрішньому ринку вимагає від вітчизняних товаровиробників застосовувати нові підходи для збереження та підвищення власної конкурентоспроможності. Так, одним із перспективних напрямів варто розглядати міжсекторальне та міжгалузеве співробітництво, у рамках якого можна вдосконалити логістичні схеми просування продукції, підвищити рівень лояльності споживачів до вітчизняної продукції, диверсифікувати і розширити перелік здійснюваних видів економічної діяльності та ін.

Одним з ефективних засобів посилення конкурентних позицій вітчизняним суб'єктами реального сектора економіки варто вважати державно-приватне партнерство, яке попри істотний інвестиційний потенціал, на жаль, недостатньо використовується, практикується поодиноким та майже не впливає на розподіл конкурентних сил на внутрішньому імпортозалежному ринку. Так, одними з перешкод, що стримує представників бізнесу до таких партнерських відносин варто віднести ускладнену процедуру укладання відповідних договорів, нерозвиненість інститутів їх реалізації, недостатній рівень довіри до державних органів виконавчої влади. Очевидно, що в системі державного регулювання економіки повинні відбутися реформаторські зміни стосовно поширення практики державно-приватного партнерства, а особливо під час створення спільних фондів фінансування ресурсного забезпечення інвестиційно-інноваційної діяльності.

У ринковому середовищі для забезпечення конкурентоспроможності, підтримання його достатнього рівня суб'єктам реального сектора економіки необхідно враховувати передові науково-технологічні досягнення, рівень якості навчальної підготовки спеціалістів, майбутні освітні тенденції. А це змушує їх посилювати співробітництво з науково-дослідними та навчальними організаціями, академічними бізнес-інкубаторами. Зокрема, забезпечити та підвищувати якість такого співробітництва можна шляхом створення на базі освітніх та науково-дослідних інституцій державно-приватних інноваційно-посередницьких структур, що надаватимуть бізнес-структурам організаційну допомогу в пошуку замовників їхніх інноваційних розробок через проведення презентацій, ярмарків, форумів та слугуватимуть

виставковими площадками, на яких ознайомлюватимуть із сучасними науково-технічними розробками.

Відповідні твердження дають змогу виділити пріоритетне значення інструментів, завдяки яким вітчизняним підприємствам вдасться сформувати інфраструктуру для розвитку власного виробництва імпортозамінних товарів. Відповідно, над їх реалізацією також слід працювати регіональній та місцевій владі. Йдеться про спільну концентрацію зусиль у формуванні системи постійного моніторингу зміни тенденцій на ринку імпортозамінної продукції, впровадженні та розвитку альтернативних форм фінансування модернізації виробництва та створення нових виробничих потужностей, створенні, комерціалізації, охороні та захисті об'єктів інтелектуальної власності, створенні площадок та техніко-впроваджувальних зон інноваційного співробітництва зарубіжних виробників техніки, обладнання, устаткування з представниками вітчизняного сектору, впровадженні нових підходів до пришвидшення та спрощення (зменшення чисельності посередників) систем товаропросування, логістики та складування товарів.

Без сумніву, результати конкуренції для вітчизняних суб'єктів реального сектора економіки зумовлені якістю сформованої інформаційної бази під час прийняття управлінських рішень у сфері протидії товарам масового імпорту. Перспективним для вітчизняних товаровиробників є створення інформаційно-аналітичних центрів активізації імпортозахисної діяльності, що виконуватимуть функції моніторингу споживчих цін та контролю якості імпортованих товарів, аналізу ефективності реалізації інвестиційних проектів, функціонування і розвитку імпортозамінного виробництва.

Попри інформаційне забезпечення вітчизняні товаровиробники задля розвитку і зміцнення конкурентних позицій повинні впроваджувати альтернативні форми фінансування реалізації інвестиційних проектів і програм у рамках виконання завдань імпортозаміщення. Так, до таких форм можна віднести бюджетні асигнування, грантову (конкурсну) підтримку, у т. ч. міжнародних донорських організацій, благодійні внески, недержавні інвестиційні фонди та ін. Припускаємо, що досить якісно сприятиме формуванню конкурентоспроможного потенціалу виробників вітчизняної продукції реалізація державних програм із надання прямих бюджетних кредитів та інвестиційних податкових позик.

Більше уваги вітчизняним підприємствам необхідно приділити формуванню інтелектуально-правового підґрунтя виробництва і продажу продукції, зокрема через забезпечення комерціалізації та правової захищеності результатів інтелектуальної власності, хоча це й потребує значних фінансово-інвестиційних витрат. Нині існує досить багато способів комерціаліза-

ції об'єктів інтелектуальної власності, зокрема їх використання під час власного виробництва та продажу товарів (послуг), передача стороннім організаціям (за ліцензійним договором, договором комерційної концесії (франшизи), договором лізингу) чи повноцінний продаж. Для вітчизняних підприємств, які не здатні в міру обмеженості та впливу значної кількості зовнішніх чинників інвестувати кошти в інтелектуальну творчу діяльність, привабливим способом комерціалізації варто розглядати внесення їх до статутного капіталу замість грошових коштів майна чи інших матеріально-речових цінностей.

На наше переконання, для відновлення і нарощування обсягів вітчизняного виробництва імпортозамінної продукції на внутрішньому споживчому ринку необхідно запровадити практику поширення міжфункціональної та міжсекторальної співпраці, зокрема між суб'єктами виробничого, логістично-постачальницького та оптово-роздрібного секторів. Відповідно, вдасться трансформувати товарорух, логістику та складання товарів, а отже, розвинути канали прямого збуту та просування товарів, оптимізувати логістичні та транспортні витрати, знизити рівень необґрунтованих товарних запасів на складах, системно впровадити електронні комплекси обліку бізнес-процесів та відносин зі споживачами.

Також важливо, щоб відновлення позицій та становлення конкурентоспроможного вітчизняного виробництва були спрямовані на поступове зменшення обсягів виробництва сировинних видів продукції та збільшення частки виробництва інноваційно-технологічних товарів із високою доданою вартістю. Це вимагає застосування нових підходів до розподілу та споживання паливно-енергетичних ресурсів, розширення виробничих потужностей, вибору об'єктів капіталізації, зменшення втрат робочого часу і підвищення продуктивності праці та ін. Відповідно, функціонування і розвиток імпортозамінних виробництв повинен орієнтуватися на високу інноваційність бізнес-процесів, досягнення прийнятної рівня та ефективності фінансово-інвестиційних витрат в обсягах діяльності, збільшення обсягів інтелектуальної творчої діяльності, інституалізацію науково-дослідного співробітництва.

Стає очевидним, що всі процеси зміцнення конкурентних позицій вітчизняних товаровиробників на внутрішньому споживчому ринку пов'язані із формуванням організаційного та інтелектуально-кадрового потенціалу й утвердженням соціально-психологічного характеру мотивації персоналу до реалізації інвестиційно-інноваційної діяльності. Тут корисною та дієвою може стати практика стимулювання персоналу за розробки та пропозиції у сфері зміцнення конкурентоспроможності, поліпшення фінансово-економічних результатів діяльності підприємства, а також забезпечення комерці-

лізації та правової захищеності результатів інтелектуальної власності, реалізації програм соціальної відповідальності та розвитку інноваційної діяльності персоналу.

Відзначимо, що досі суб'єкти реального сектора економіки недостатньо використовують сучасні інструменти мотивації персоналу в умовах істотного загострення конкуренції на внутрішньому споживчому ринку та погіршення власної конкурентоспроможності порівняно із зарубіжними виробниками. Органам державної влади для розвитку імпортозамінного виробництва слід надавати організаційну підтримку і фінансові стимули вітчизняним підприємствам щодо впровадження прогресивних форм оплати та стимулювання праці, посилення правових норм укладання колективних договорів і угод, поліпшення можливості професійно-кваліфікаційного розвитку кадрів, підвищення ефективності організації та обслуговування робочих місць, удосконалення системи соціально-економічних взаємозв'язків на різних рівнях.

Нині органи державного регулювання на регіональному та місцевому рівнях нездатні належним чином проводити промоцію та підтримувати виробництво вітчизняної продукції, тому робота з маркетингово-логістичного забезпечення та підвищення конкурентоспроможності імпортозамінної продукції повністю покладається на товаровиробників, яка часто є малоефективною та потребує значних фінансово-інвестиційних витрат. Виходячи із цього існує необхідність спільного вирішення маркетингових завдань, де органи влади будуть долучатися до розроблення та реалізації маркетингових програм підтримки вітчизняних товаровиробників, розвитку маркетингової інфраструктури цільових сегментів ринку, вдосконалення маркетингово-логістичних схем товароруху і товаропросування, вдосконалення систем управління взаємовідносинами в системі «виробник – постачальник».

Також органам влади варто проявити ініціативу щодо розроблення та впровадження суб'єктами реального сектора економіки корпоративної моделі просування і збуту вироблених товарів (послуг), що передбачатиме запровадження комплексного транспортного обслуговування, реалізацію єдиної логістичної стратегії та тактики для виробників і постачальників, забезпечення можливостей створення єдиного інформаційного простору під час розподілу та обміну товарів на внутрішньому споживчому ринку.

Для реалізації державної політики зміцнення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на внутрішньому споживчому ринку органам державного управління потрібно брати участь у процесах забезпечення та підтримання підприємствами високого рівня лояльності споживачів. Йдеться про збільшення частки продажу високотехнологічних та інноваційних товарів, удосконалення асортиментної

структури та диверсифікацію товарної пропозиції, диференціацію форм і способів збуту та просування товарів, створення та комерціалізацію продуктивних інновацій. Так, для створення та виведення на внутрішній споживчий ринок продуктивних інновацій вітчизняним підприємствам необхідно подбати про оновлення технологічної бази, впровадження передових технологій, збільшення частки фінансових витрат на інноваційну діяльність, підвищення захищеності інтелектуальної власності.

Інноваційно-технологічний прогрес вимагає від вітчизняних суб'єктів реального сектора економіки активно впроваджувати нові підходи до політики збуту та просування товарів. Йдеться про використання CRM-системи та брендинг-технологій, розповсюдження інформаційно-комерційних боксів, проведення мерджер-операцій. Від органів державного управління вимагатиметься проявити ініціативу в пошуку джерел фінансування та надати організаційну підтримку в реалізації таких заходів. У підсумку виробникам вітчизняної продукції вдасться скоротити цикл продаж товарів, збільшити кількість успішних комерційних угод, налагодити індивідуальну роботу з партнерами та споживачами, швидко акумулювати необхідні обсяги маркетингової інформації, з високою ефективністю проводити виразну й послідовну цінову політику. Відповідно, буде сформовано всі передумови для формування широкомасштабної пропозиції товарів вітчизняного виробництва.

Не менш важливе місце у конкурентній боротьбі відводиться поступальному розвитку техніко-технологічної бази, в контексті якого підприємствам вдається модернізувати та автоматизувати виробничі процеси, створити нові виробничі потужності, диверсифікувати діяльність об'єктів збуту продукції. Втім, про високу інтенсивність такого розвитку на вітчизняних підприємствах не доводиться стверджувати, а лише можна виділити часткову автоматизацію виробничих процесів. Відповідно, органам влади необхідно створити всі необхідні умови, а також і самостійно брати участь у впровадженні інноваційних технологій і техніки для відновлення позицій та становлення конкурентоспроможного вітчизняного виробництва.

Втім, вітчизняним підприємствам досі не вдалося вирішити завдання щодо оновлення основних засобів, ступінь зношеності яких в окре-

мих галузях перевищує 80%. Продовжується тенденція, коли під час виробництва вітчизняної продукції використання основних засобів є недостатньо ефективним та малораціональним, тому для становлення конкурентоспроможного вітчизняного виробництва в реальному секторі економіки повинні пришвидшитися процеси оновлення необоротних активів та підвищитися рівень ефективності їх використання.

Висновки. Посилення конкурентних позицій вітчизняних суб'єктів реального сектора економіки є вираженим результатом реалізації державної політики імпортозаміщення на регіональному та місцевому рівнях, засвідчує рівень технологічної готовності та інфраструктурного розвитку національної економіки, її галузей щодо реалізації імпортозаміщуючих проектів та послідовного переходу до експортоорієнтованої моделі функціонування.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Фінансово-економічний механізм забезпечення конкурентоспроможності роздрібних торговельних підприємств: теоретико-прикладні аспекти : [монографія] / Т.Г. Васильців, Н.В. Магас, Н.О. Маргіта. – Львів, 2014. – 220 с.
2. Развитие внутренней торговли: Украина, Россия, Беларусь : [монография] / Под. ред. А.А. Шубина, А.А. Садекова. – Донецк : ДонНУЕТ, 2009. – 550 с.
3. Гончарук Т.І. Конкуренція і конкурентоспроможність: зміст і розвиток у перехідній економіці : [монографія] / Т.І. Гончарук. – Суми : УАБ, 2003. – 60 с.
4. Портер М. Конкуренція : [учеб. пособ.] / М. Портер ; пер. с англ. – М. : Вильямс, 2005. – 608 с.
5. Драган О.І. Управління конкурентоспроможністю підприємств: теоретичні аспекти : [монографія] / О.І. Драган. – К. : ДАКККІМ, 2006. – 160 с.
6. Зайцев Ю.К. Соціальна конкуренція як фактор економічного розвитку / Ю.К. Зайцев // Стратегія економічного розвитку України. – 2011. – Вип. 6. – С. 32–42.
7. Лифиц Н.М. Теория и практика оценки конкурентоспособности товаров и услуг / Н.М. Лифиц. – М. : Юрайт. – М. : ИНФА, 2001. – 224 с.
8. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность организации в условиях кризиса: экономика, маркетинг, менеджмент / Р.А. Фатхутдинов. – М. : Маркетинг, 2002. – 892 с.
9. Савчук С.И. Основы теории конкурентоспособности : [монография] / С.И. Савчук ; под ред. Б.В. Буркинського. – Мариуполь : Рената, 2007. – 520 с.
10. Отенко І.П. Управління конкурентними перевагами підприємства : [монографія] / І.П. Отенко, Є.О. Полтавська. – Харків : ХНЕУ, 2005. – 212 с.